DROBNOSTI

KNĚŽHÁJ, *PANÍ HORA*, *BARČÍ KOUT*, *BOHOUSNÁ*. K VYJADŘOVÁNÍ POSESIVITY V POMÍSTNÍCH JMÉNECH*

The article discusses the expression of possessivity in selected types of minor place names from the territory of Bohemia.

V pomístních jménech se setkáváme s různými formálními způsoby vyjadřování posesivity.[1] Některá jména vznikají přenosem označení osoby bez slovotvorné obměny (jde především o jména rybníků, např. *Mnich* z apelativa *mnich*; *Ervín* z osobního jména *Ervín*). Velmi časté je pak především tvoření různými substantivními sufixálními formanty, např. *-ka*: *Učitelka* (louka, kterou měl v užívání učitel), *Haštabka* (pozemek nazvaný podle majitele Haštaby); *-anda*: *Faranda* (louka užívaná místní farou), *Plachanda* (pozemek patřící majiteli Plachému); *-ovec*: *Mnichovec* (les, který byl v majetku kláštera), *Proškovec* (pole nazvané podle majitele Proška); *-ství*: *Kněžství* (lesy a pole, které byly církevním majetkem), *Kapounství* (les nazvaný podle bývalého majitele Kapouna); *-áček*: *Faráček* (rybník patřící faře), *Leváček* (rybník nazvaný podle majitele Levého); *-sko*: *Literátsko* (pole, které bylo majetkem literátského sboru), *Doležalsko* (pozemek patřící kdysi majiteli Doležalovi) aj.

Předmětem tohoto příspěvku jsou pomístní jména z území Čech[2] obsahující adjektiva vyjadřující posesivitu. Dále se budeme zabývat i případy, kdy se tato adjektiva, utvořená od substantiv (apelativ i proprií) označujících lidské bytosti, stala součástí kompozit (jde o spřežky, tzv. nevlastní kompozita). Nebudeme věnovat pozornost adjektivům na *-ův* a *-in*, která lze v kontextu adjektiv vyjadřujících posesivitu považovat za bezpříznaková; zaměříme se naopak na méně časté a v současné češtině již neužívané způsoby tvoření, a to především na adjektiva odvozená pomocí formantů **-jь*, *-í*, *-ný* a *-ní*.[3]

* Příspěvek vznikl v rámci grantu GAČR P406/12/P600 *Pomístní jména v Čechách z pohledu slovotvorného* a s podporou RVO 68378092.

[1] Posesivitu chápeme podobně široce jako J. Pleskalová (1992, s. 103–104). Kromě užší posesivity (tzv. vlastního přivlastňování), která vyjadřuje skutečné vlastnictví pojmenovaného objektu, k ní přiřazujeme i pojmenování objektů podle jejich dočasných uživatelů (např. nájemců), podle osob, jež se podílely na vzniku pojmenovaných objektů, podle majitelů blízkých objektů a podle osob, které se účastnily určitých událostí spjatých s pojmenovanými objekty.

[2] Materiálové východisko představuje abecední generální katalog pomístních jmen z území Čech uložený v oddělení onomastiky ÚJČ AV ČR v Praze. Daný soubor pomístních jmen byl získán rozsáhlou soupisovou akcí, která proběhla v letech 1963–1980. Jde tedy o materiál synchronní, zahrnující jména známá v době sběru. Stáří jednotlivých jmen se však přirozeně může značně lišit. Forma této soupisové akce (soupis probíhal formou ankety, jména v jednotlivých obcích sbírali dobrovolní místní spolupracovníci) přináší jak mnohé výhody (zpracovatelé soupisů byli zpravidla dobří znalci dané lokality a místních reálií, mohli tedy často zaznamenat velmi cenné, jinak obtížně dostupné údaje), tak i nevýhody (některé údaje je přirozeně třeba brát s rezervou).

Většina adjektiv,[4] kterým budeme věnovat pozornost, vyjadřovala posesivitu individuální. V některých případech nelze druh posesivity jednoznačně určit; například adjektivum *kněží* (odvozené od apel. *kněz* jak ve významu ‚kníže', tak ve významu ‚duchovní') mohlo v některých případech vyjadřovat příslušnost ke kněžskému stavu: pomístní jména jako *Kněží hora* mohla označovat mimo jiné objekty patřící církvi, tj. vlastně všem kněžím (v tomto případě by šlo spíše o posesivitu kolektivní), jindy mohlo jít spíše o posesivitu individuální.

(1) Formant **-jь*

Tento formant je v apelativní sféře staré češtiny doložen již jen ve zbytcích, srov. adj. *páň*, které později ustrnulo v podobě *páně*. Typický byl při tvorbě místních jmen, v nichž se jeho užití projevilo měkčením koncových konsonantů (*Bezděz* z osobního jména *Bezděd*, *Litomyšl* z osobního jména *Lutomysl*; u retnic toto měkčení již není patrné: *Příbram*, *Boleslav*). Jde o původní maskulina, k posesivnímu adjektivu se doplňovalo substantivum mužského rodu (*hrad*, *dvůr* apod.). Většina těchto jmen přešla později k femininům, v některých případech se však uchoval původní mužský rod (např. *Bezděz*). Méně častá jsou místní jména ženského rodu, utvořená původně ženským tvarem tohoto posesivního sufixu **-ja*: např. místní jméno *Hostivice* (< *Hostivičě* < *Hostivica*) bylo odvozeno od osobního jména *Hostivít*.[5]

Sufix **-jь* se vyskytuje i v pomístních jménech odvozených od antroponymických základů. Pomístními jmény utvořenými tímto formantem od složených osobních jmen se zabývala J. Matúšová (2008). Uveďme několik příkladů: jméno lesa *Chotěbuz* bylo utvořeno z osobního jména *Chotěbud*, pomístní

[3] L. Olivová-Nezbedová (1995) ve svém přehledu tvoření pomístních jmen od propriálních základů kromě sufixu **-jь* nezaznamenává tvoření žádným z těchto formantů od osobních jmen. Je to dáno tím, že tvoření těmito sufixy od antroponym je velmi vzácné, a proto může být identifikováno až při podrobnější analýze souboru pomístních jmen. Kromě těchto formantů v příspěvku stručně zmíníme i sufix *-ský*, který se podle L. Olivové-Nezbedové (1995, s. 66–67) v pomístních jménech ojediněle pojí s antroponymickými základy. Repertoár sufixů sloužících k tvoření pomístních jmen od antroponymických základů rozšířila na základě materiálu Slovníku pomístních jmen v Čechách J. Matúšová (2006, s. 356), která nově upozorňuje na tvoření sufixem *-í* od osobních jmen (typ *Barčí*, *Ančiččí*).

[4] Denominativním adjektivům ve staré češtině se věnovala A. Fiedlerová (1976, 1981). Širší problematiku tvoření adjektiv ve staré češtině představila Z. Rusínová (1966). Celkový přehled tvoření adjektiv podal v rámci slovotvorné kapitoly v Historické mluvnici češtiny D. Šlosar (1986, s. 297n.). Podle tohoto autora se ve staré češtině z praslovanského sufixu **-ovъ* vyvinul jednak relační sufix *-ový*, jednak individuálně posesivní sufix *-óv*. Sufix **-jь* v podobě jmenné deklinace ztrácí svou produktivitu; na přechodnou dobu se uplatňuje jen jako prostředek derivace od osobních jmen (*Bezděd-jь* > *Bezděz*). S morfologickou charakteristikou složené deklinace se však nadále tento sufix pojí se základy pojmenovávajícími osoby (*babí*, *kniežecí*) i živočichy (*holubí*, *sviní*). Ve funkci individuální posesivity se formant *-í* podle D. Šlosara už neuplatňuje (autor uvádí jako poslední pozůstatek tohoto způsobu tvoření adjektivum *boží*). Je však třeba připomenout, že ve staré češtině jsou doložena i některá další adjektiva na *-í* vyjadřující individuální posesivitu; k tomu viz níže. Dále D. Šlosar zaznamenává tvoření posesivních adjektiv z pojmenování osob sufixem *-ský* (*dědičský*, *ženský*), ojediněle též sufixem *-ní* (*lékařní*); tuto funkci neuvádí u sufixu *-ný*. Jak autor dále poznamenává, kategorie posesivity se ve staré češtině rozdělila ve dvě: vyjadřující posesivitu kolektivní (formanty *-ský*, *-í*, *-ový*) a individuální (formanty *-óv*/*-in*).

[5] K tomuto posesivnímu adjektivu se doplňovalo substantivum *ves*; obdobně byla utvořena místní jména *Hořelice*, *Jinolice*, *Dobrovice*.

jméno *Radotěš* pak z osobního jména *Radoteč*, *Radomyšl* z osobního jména *Radomysl*. Dané nesídelní objekty mohly být pojmenovány přímo podle svého majitele. Vzhledem ke značnému stáří těchto jmen mohou být některá pomístní jména svědectvím po zaniklé vsi, jejíž jméno bylo přeneseno na nesídelní objekt nacházející se v dané lokalitě. K odpovědi na otázku, zda v konkrétním případě jde o primární pomístní jméno, nebo bylo na nesídelní objekt přeneseno pojmenování někdejší osady, by mohl přispět pouze archeologický průzkum daných lokalit.

Pokud jde o adjektiva utvořená sufixem **-jь* od apelativ, setkáváme se v pomístních jménech – pomineme-li ojedinělá kompozita, jejichž přední člen je tvořen takovým adjektivem – pouze s ustrnulým tvarem *páně*: *Hora Páně*, *Páně pole*, *Na vinici Páně*, *U páně dvora*, *U páně rybníčků* aj. Vystupují zde dva různé významy adjektiva *páně*, a to ‚boží' i ‚panský'.

V místních jménech se posesivní adjektiva utvořená sufixem **-jь*, **-ja* vyskytují i jako přední člen kompozit – srov. místní jména typu *Velemyšleves* (posesivní adjektivum v předním členu tohoto kompozita vychází z osobního jména *Velemysl*), *Kněžmost* (z apelativa *kněz*).

V pomístních jménech byla zatím identifikována pouze kompozita typu *Kněžháj* s předním členem tvořeným deapelativním posesivním adjektivem. L. Olivová-Nezbedová (2000, s. 144–145) vymezuje jako jednu ze skupin kompozit vytvořených teprve při vzniku pomístních jmen kompozita složená „z přivlastňovacího adjektiva a ze substantiva". Zahrnuje sem pomístní jména *Kněždola*, *Kněželuh*, *Kněževrch*, *Pánělu*h.[6]

První člen těchto složených toponym postupně přestává být pociťován jako posesivní adjektivum; z toho plynou časté změny těchto jmen, vkládají se spojovací morfémy: *Kněželuh*, *Kněževrch*; *Kněžohájek*. Jako spojovací morfém začíná být postupně vnímána i původní posesivní koncovka *-e* (< *ě*) ve jménech ženského rodu (*Kněžehorka*) nebo ve jménech plurálových (*Kněžeklady*).

(2) Formant *-í*[7]

Přestože podle D. Šlosara ve staré češtině adjektiva na *-í* nevyjadřují – až na adjektivum *boží* – individuální posesivitu, můžeme najít několik dalších případů, kdy je jejich individuální posesivita spolehlivě doložena. Patří mezi ně adjektiva *kněží* ‚knížecí; kněžský' a *paní* (tvar složené deklinace k adjektivu *páň*) ‚náležející pánovi', vyskytující se i v pomístních jménech. U pomístních jmen však zpravidla nelze jednoznačně určit, o jaký druh posesivity se jedná (srov. pomístní jména *Kněží hora*, *Kněží hájek*). Pokud však například jméno *Kněží hora* označuje v konkrétním případě církevní majetek, jde patrně spíše o posesivitu kolektivní (k tomu viz výše); jindy může jít naopak o přivlastnění konkrétní osobě.

---

[6] D. Šlosar (1999, s. 51) toponyma jako *Kněžpole*, *Kněžeháj* charakterizuje jako kompozita, jejichž přední člen „dostává formu posesivního adjektiva", avšak zabývá se jimi v rámci kapitoly věnované substantivním kompozitům skladu S–(K)–S (tj. substantivum – /konekt/ – substantivum). Tvořením toponym typu *Kněžmost* se zabývá ve své historické mluvnici J. Gebauer (1896, s. 312). Charakterizuje je jako místní jména spřežená. Vzhledem k tomu, že podoba pomístních jmen často kolísala, nelze zcela vyloučit, že původní podoba některých pomístních jmen typu *Kněžháj* mohla být také *Kněžíháj* (*Kněží háj*) – viz zde oddíl (2), naopak některá jména typu *Kněžíháj* mohla vzniknout z původního *Kněžháj*. Oba typy mohly být navzájem prostupné.

[7] Formant *-í* historicky vznikl jako rozšířená podoba sufixu **-jь*. Má platnost sufixu tvarotvorného, který však zároveň slouží i jako formant slovotvorný (názvotvorný).

V některých případech dochází v psané podobě dvouslovných jmen tohoto typu ke srůstu obou lexikálních jednotek: *Kněžídolec*, *Kněžíháj*, *Kněžíhať*; *Paníhora*, *Paníhájek*. Vzhledem k tomu, že pomístní jména jsou většinou neoficiální, nestandardizovaná a jsou známa a užívána jen v nejbližším okolí daného místa, je u nich primární jejich mluvená podoba. Písemná forma často není ustálena, a pravopis proto kolísá mezi dvouslovnými jmény (*Paní hora*) a jednoslovnými spřežkami (*Paníhora*). V takových případech může být zápis individuální volbou zpracovatele konkrétního soupisu pomístních jmen. V některých případech je proces vzniku kompozita již patrně dokončen (např. ve jménu *Kněžihorka* je původní adjektivní koncovka *-í* přehodnocena na spojovací morfém). U maskulin (typ *Kněžíháj*) by bylo indikátorem (ne)samostatnosti obou komponentů skloňování jména v nepřímých pádech.

Řidčeji jsou v pomístních jménech doložena adjektiva utvořená formantem *-í* od osobních jmen. Několik pomístních jmen kupříkladu obsahuje adjektivum *Němčí*, utvořené od příjmení (nebo etnonyma) *Němec*: např. *Němčí důl*/*horka*/*strouha*. Adjektivum *němčí* je uvedeno i ve Staročeském slovníku (1968–2008), který konstatuje, že se vyskytuje pouze v pomístních jménech (pomístní jméno *Němčí potok* je doloženo již k roku 1261, *Němčí dól*[8] pak k roku 1431).

Pozornost zasluhují i (patrně novější) pomístní jména *Barčí kout* nebo *Ančiččí stráň* (srov. též Matúšová a kol., 2005–2009) utvořená od neoficiálních hypokoristických podob ženských rodných jmen *Barka* nebo *Barča* a *Ančička*. Se substantivizovanými adjektivy na *-í* utvořenými od osobních jmen se setkáváme v pomístních jménech jako *Jetmaří* (jméno louky patrně podle bývalého majitele Jetmara) nebo *Tomandlí* (jméno lesíka pravděpodobně podle bývalého majitele Tomandla).

(3) Formant *-ský*

Tento formant[9] se v pomístních jménech uplatňuje v adjektivech utvořených jak od apelativ (*kněžský*, *pacholecký*, *učitelský*), tak od antroponym (*svobodský*, *cimrmanský*, *dvořácký*). Doložen je poměrně řídce, a to zvláště u adjektiv deantroponymických; výrazně častěji se zvláště při tvoření od antroponymických základů uplatňuje rozšířená varianta *-ovský*: *jandovský*, *jeřábkovský*, *valentovský* (srov. Olivová-Nezbedová, 1995, s. 66). Tímto často se vyskytujícím formantem se zde nebudeme podrobněji zabývat.

(4) Formant *-ný*

U tohoto sufixálního formantu D. Šlosar (1986) příklady na tvoření od označení osob neuvádí; v pomístních jménech se setkáváme s řídkými doklady na tvoření od apelativ označujících osoby i od antroponym. Od apelativ bylo utvořeno adjektivum *kněžný* (srov. pole *Kněžná*, les *V Kněžném dole*),[10] od osobních jmen[11] pak pomístní jména *Jezberná* (jméno lesa; patrně podle někdejšího majitele *Jezbery*), *Holousná* (jméno vrchu; patrně z osobního jména *Holous*) a *Bohousná* (jméno lesa;[12] patrně z osobního jména *Bohus*).

[8] Toto pomístní jméno zaznamenává i A. Sedláček (1920, s. 170). Doloženo je i v současném materiálu pomístních jmen jako pojmenování lesa u Litic na Plzeňsku.

[9] Zabýváme se pouze případy, kdy formant *-ský* plní posesivní funkci.

[10] Zakončení jména říčky *Kněžná* v severovýchodních Čechách vykládají Lutterer a Šrámek (1997, s. 128) na základě analogie: původní hydronymum *Kněžská* bylo změněno na *Kněžná* „podle ostatních jmen tekoucích vod v této krajině, jež mají vesměs zakončení *-ná*“.

[11] Srov. též Štěpán, 2003, s. 142–143.

[12] Les *Bohousná* se nachází v katastru obce Vitice na Humpolecku. Do okolí sousední obce Lhotice lokalizuje A. Sedláček (1920, s. 130) les *Bohusný* (doklad z roku 1643); jde nepochybně o starší podobu jména téhož objektu.

(5) Formant *-ní*

Doklady na tvoření sufixem *-ní* od apelativ označujících osoby nejsou v pomístních jménech z území Čech k dispozici (D. Šlosar /1986/ uvádí ojedinělé příklady jako *lékařní*); ojediněle je v nich doloženo tvoření od antroponym, srov. pojmenování louky *Stejskalní vobec* nebo vrchu *Amální hora*[13]. Tento vzácný způsob tvoření adjektivních lexikálních jednotek přítomných v pomístních jménech dosud nebyl popsán.

(6) Závěr

Je všeobecně známo, že toponyma určitým způsobem zachovávají, konzervují starší stav jazyka. Dobře patrné je to i v případě adjektiv vyjadřujících posesivitu. V pomístních jménech se proto setkáváme s některými formacemi, které existovaly ve staré češtině, do současného jazyka se však nedochovaly (adjektiva jako *paní* nebo *kněží*). Toponyma navíc dokonce svědčí i o některých způsobech tvoření, které jsou u apelativ i ve staré češtině doloženy již jen ve zbytcích (srov. tvoření posesivních adjektiv sufixem **-jь*).

Je však třeba zdůraznit, že ne všechny uvedené příklady tvoření posesivních adjektiv lze interpretovat jako zachování staršího stavu. Některá pomístní jména (jako např. *Barčí kout*, *Ančiččí stráň* aj.) jsou totiž nepochybně relativně nového původu. V takových případech je třeba tvoření lexikálních jednotek, které v současné češtině u apelativ nemá obdobu, interpretovat jako tvoření parasystémové.[14]

Cílem tohoto příspěvku bylo rozšířit dosavadní poznatky o tvoření pomístních jmen vyjadřujících posesivní pojmenovací motiv. Doplněna byla zejména zjištění L. Olivové-Nezbedové týkající se adjektivních lexikálních jednotek utvořených od osobních jmen: L. Olivová-Nezbedová (1995) z adjektivních sufixů, které se v pomístních jménech pojí s antroponymickými základy, uvádí pouze sufixy *-ův*, *-in*, *-ovský* a *-ský*.[15]

LITERATURA

FIEDLEROVÁ, A. (1976): *Denominativní vztahová adjektiva ve staré češtině*. Kandidátská disertační práce (nepublikováno). Praha.

FIEDLEROVÁ, A. (1981): Denominativní vztahová adjektiva ve staročeském slovníku. *Listy filologické*, 104, s. 212–221.

GEBAUER, J. (1896): *Historická mluvnice jazyka českého* III/1. Praha – Vídeň: F. Tempský.

[13] Jde o vrch nad hradem Křivoklátem nazvaný dle soupisu pomístních jmen podle Amálie, chotě Karla Egona II. z Fürstenberka.

[14] K pojetí parasystému srov. Šlosar, 1994, s. 152; Karlík – Nekula – Pleskalová, 2002, s. 309. Na propriálním materiálu rozvinula parasystémovou teorii J. Pleskalová (1998, 2000). Pokud jde o oblast proprií, s tzv. parasystémovým tvořením slov se velmi často setkáváme nejen při tvoření osobních jmen, kterému J. Pleskalová věnuje největší pozornost, ale mimo jiné právě i při tvoření jmen pomístních.

[15] Sufix **-jь* probírá autorka z pochopitelných důvodů mezi sufixy sloužícími k tvoření pomístních jmen „ve formě substantiva“. Pro úplnost dodejme, že J. Pleskalová (1992) pro Moravu a Slezsko nezaznamenává kromě jmen utvořených sufixem *-ský* od apelativních základů, např. *Prelátská*, *Bratrské*, žádný z námi analyzovaných typů pomístních jmen vyjadřujících posesivitu. D. Šlosar (2010, s. 336) uvádí pro moravskoslezská pomístní jména pouze výčet kompozit, jejichž „předním členem je odvozené desubstantivní adjektivum, převážně vyjadřující posesivitu“. Tento výčet obsahuje poměrně různorodé případy kompozit, srov. příklady jako *Baběhrádky*, *Baxahory*, *Božítělka*, *Kaňhora*, *Kněžháj*, *Kněžhorka*, *Kněživrch*, *Kněžovršek*, *Kozírožec*, *Paníhora*, *Panihorka*, *Petrkopec*, *Petrohrad*, *Rajhrad*, *Vinohrad*. Řada těchto příkladů s námi analyzovanými typy pomístních jmen nesouvisí.

KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ, J. (eds.) (2002): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

LUTTERER, I. – ŠRÁMEK, R. (1997): *Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Havlíčkův Brod: Tobiáš.

MATÚŠOVÁ, J. (2006): Osobní jména ve Slovníku pomístních jmen v Čechách. *Acta onomastica*, 47, s. 351–357.

MATÚŠOVÁ, J. (2008): Místní a pomístní jména v Čechách tvořená příponou *-jь* ze složených osobních jmen. *Acta onomastica*, 49, s. 240–250.

MATÚŠOVÁ, J. a kol. (2005–2009): *Slovník pomístních jmen v Čechách I–V*. Praha: Academia.

OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ, L. (1995): Pomístní jména v Čechách vzniklá ze jmen vlastních odvozováním příponami. In: L. Olivová-Nezbedová – M. Knappová – J. Malenínská – J. Matúšová (eds.), *Pomístní jména v Čechách. O čem vypovídají jména polí, luk, lesů, hor, vod a cest*. Praha: Academia, s. 52–80.

OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ, L. (2000): Česká kompozita v pomístních jménech v Čechách. In: S. Warchoł (ed.), *Słowiańskie composita onomastyczne. Rozprawy slawistyczne* 17. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 141–147.

PLESKALOVÁ, J. (1992): *Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*. Jinočany: H&H.

PLESKALOVÁ, J. (1998): *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*. Brno: Masarykova univerzita.

PLESKALOVÁ, J. (2000): O tzv. parasystému. In: R. Večerka a kol. (eds.), *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity. Linguistica Brunensia*. Řada jazykovědná A 48. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, s. 41–46.

RUSÍNOVÁ, Z. (1966): K tvoření adjektiv ve staré češtině. In: *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity*. A, Řada jazykovědná, 15, č. A14. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.

Staročeský slovník (1968–2008). Sešit I–28. Praha: Academia.

ŠLOSAR, D. (1986): Slovotvorba – substantiva. In: *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN, s. 251–295.

ŠLOSAR, D. (1994): Substantivní kompozita typu V-(K)-S v češtině. *Naše řeč*, 77, s. 147–152.

ŠLOSAR, D. (2010): Utvářenost slov vstupujících do pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku. *Acta onomastica*, 51, s. 314–338.

ŠTĚPÁN, P. (2003): Sufix *-ný* v pomístních jménech v Čechách. *Acta onomastica*, 44, s. 131–155.

Pavel Štěpán

Ústav pro jazyk český AV ČR
Valentinská 1, 116 46 Praha 1
stepan@ujc.cas.cz